

Besides medicine Dr Mačaj pursued other sciences as well: history, geography, archeology, mineralogy, and especially geology. He also occupied himself with literature and numismatics.

He studied the conditions and life of the people in the Knjaževac and Crna Reka Districts and wrote comprehensive studies published by the Serbian Learned Society in the „Glasnik“, volume XIX and LXXIII.

Dr Mačaj was a member and sometimes a founder of all the learned societies in the towns where he worked, and besides this he was a member of the Serbian Medical Society, Serbian Learned Society, Serbian Agricultural Society, Serbian Geological Society and Hungarian Society of Natural Sciences in Budapest.

Dr Mačaj was engaged in writing and translating in the places where he lived and worked. He gave many popular lectures on medicine and other sciences.

He was very humane, a genuine philanthropist, who had to struggle with many deep-rooted prejudices and harmful habits, working all the time tirelessly and patiently.

Dr Mačaj devoted his whole life to the wellbeing of a small nation still at the low cultural level. He loved those people and contributed to raise their general and national culture. And those people loved him unreservedly and were sincerely very grateful to him.

SREDNJOVEKOVNO SLIKARSTVO U SRBIJI I MAKEDONIJI KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE ISTORIJE ZDRAVSTVENE KULTURE

Dragoslav B. VASILJEVIĆ

Naša stara umetnost nikla je u sukobu političkih, religioznih i kulturnih uticaja, koji su se prostirali iz Rima i iz Carigrada. Vizantija, koja će preovladati u tom sukobu, nametnuće srpskoj srednjovekovnoj državi svoju kulturu i umetnost.

Vizantijska umetnost zasniva se na kasnoantičkom shvatanju po kome slikana predstava ne treba da podražava prirodu predmeta, već da odražava duh koji je taj predmet ovaplotio, pa je i suština predmeta u stvari duh koji je taj predmet stvorio, a njegova priroda je samo imitovanje duha. Ovakvo shvatanje crkva je usavršila do kanona, tako da u osnovi vizantijske umetnosti stoji religiozna ideja, a materijalni oblici služe samo da se ta ideja izrazi. Zato se verska istina stavljala iznad realne istine, dakle, spiritualno iznad realnog, što je uslovlilo da je religiozna umetnost zanemarivala imitovanje realnog. Zbog toga vizantijska umetnost dematerijalizuje oblik a nasuprot tome teži da, ako se tako može reći, materijalizuje duh. Slikar svesno odstupa od fizičkih svojstava oblika, što će reći od prirode, a radnji oduzima njenu realnu komponentu — prostor. Tako je u vizantijskom slikarstvu pozadina, koja radnji daje nužno realni okvir, neutralizovana. Time je radnja izvučena iz prostora na površinu, jer i ideja koju ta radnja predstavlja stoji izvan prostora i vremena. Na taj način gledalac obuhvata sve ličnosti tj. celu radnju podjednakom pažnjom, odnosno prima ideju koju slika nosi.

Ovakvo shvatanje prihvatila je i naša stara umetnost. Najraniji period, od kraja XII veka, vezuje se za dela carigradskih majstora, čiji je stil — reprezentativni i dvorski — došao do nas preko slikarstva Nereza (1164) kod Skoplja. Tokom XIII veka, dok je vizantijska umetnost proživljavala krizu u buri krstaških ratova, naša umetnost je u stalnom usponu. Odlika ovog perioda je monumentalnost forme i karaktera, koja sadržinu svodi na simboliku. Od druge polovine XIII veka u obnovljenoj Vizantiji dinastija Paleologa rasplamsava preporod umetnosti. Crkvena literatura, znatno povećana, traži mnogo više prostora nego ranije da bi bila ispričana i slikarski. Tako monumentalnost i simbolika ustupaju mesto naraciji, koja će dati novo obeležje umetnosti. To postaje stil. Od samog početka XIV veka ovaj stil potpuno osvaja i sve naše spomenike. Krajem tog veka, kada Turci lome Dušanovu državu, u maloj despotovini u Pomoravlju umetnost dostiže nove i više domete. Slikari Moravske škole pretaču monumentalnost XIII veka i narativnost XIV veka u novi stil, dekorativniji i senzibilniji. Posle propasti srpske države umetnost je još za dva stoleća preživela društvo u kome je nastala, ali to je bila sada samo tradicija koja je ponavljala stare uzore.

Našem starom slikarstvu kao izvoru za istoriju zdravstvene kulture, koliko je poznato, prvi je obratio pažnju Uroš Ružičić, interesujući se za likovne pred-



Resava; Vizita Sv. Petra Aleksandrijskog (XV)V. (Hristos kao dečak)

stave koje daju podatke o negovanju deteta. Na jednom mestu kaže: „Kada je govor o detetu, izgleda da je kičica naših starih umetnika redovno odabirala ranu mladost; odraslije dete, zdravo ili bolesno, skoro smo uzalud tražili“⁽¹⁾. Postoje, međutim, nekoliko kompozicija na kojima su prikazana i odrasla deca. Pomenućemo samo neke: u kompoziciji „Vizija Petra Aleksandrijskog“ Hristos, koji se javlja Petru, prikazan je kao dečak između 12 i 15 godine, u stojećem stavu, nag, samo sa jednom draperijom preko bedara. Najlepši primeri ove kompozicije nalaze se u Gračanici (1321)⁽²⁾ i u Manasiji (1406, 1418). U kompoziciji „Hristov ulazak u Jerusalim“ uvek se prikazuju dečaci kako prostiru haljine ispred mazge koju Hristos jaše. Ova kompozicija nalazi se skoro u svim našim spomenicima. U ciklusu o životu sv. Nikole vrlo je česta scena koja prikazuje malog Nikolu u školi u grupi dečaka (Bogorodica Ljeviška — 1307. i Psača — 1366).



Lesnovo: Ulazak u Jerusalim (Dojilja) (1349) g.

Ružičić dalje konstatuje da akt dojenja nije nigde prikazan na našim freskama, zato što bi dojke kao i akt dojenja, predstavljajući nagost, bili protivni moralu srednjovekovnog društva. Na istom mestu, međutim, navodi ikonu „Bogorodice mlekopitateľnice“ iz Hilandara, kao jedini izuzetak. Ovo mišljenje nije tačno, a ni hilendarska ikona nije uopšte izuzetak. Već smo naveli primer nagog tela („Vizija Petra Aleksandrijskog“), osim toga, u velikom broju scena mučenja prikazani su svetitelji i svetiteljke nagi. Ružičić kasnije navodi primer dojenja, u priprati Pečke patrijaršije (1330)⁽³⁾. Pored ove kompozicije postoji još nekoliko primera

dojenja u našem starom slikarstvu. U Kurbinovu (1191) prikazana je sv. Ana kako doji malu Mariju⁴). Drugi primer dojenja je u manastiru Naumu, na Ohridskom jezeru (1361⁵). U Lesnovu (1349), u kompoziciji, „Hristov ulazak u Jerusalim“ prikazana je, takođe, scena dojenja. Ovaj primer utoliko je interesantniji što je prikazana jedna obična stanovnica Jerusalima, a ovaj se detalj ne ponavlja, ni u jednoj kompoziciji ove scene, pa se može smatrati sasvim profanim elementom.

Znatan korak napred u istraživanju medicinskih elemenata u našem starom slikarstvu učinio je Zdenko Levntal, koji je izdvojio nekoliko tema: rođenje i novorođenče, običaji kod sahranjivanja, higijena, ishrana, tipovi bolesnika i dr.⁶). Relja Katić izdvojio je vrste oboljenja koja se sreću na freskama. O pojavi velikog broja predstava isceljenja i bolesnika u našem starom slikarstvu posle propasti srpske srednjovekovne države, Katić ispravno zaključuje da se ta pojava ne može objasniti narodnim defetizmom, koji bi bio uslovljen turskim ropstvom⁷). Ilustracije isceljenja pa i bolesnika naročito su česte u slikarstvu XIV veka, dakle u vreme najvećeg uspona srpske države, a uslovljene su jedino umnožavanjem crkvenih tekstova, koji su bili kanonizovani kao slikarski repertoar. Jelena Vasiljević obradila je nekoliko primera neuropsihijatrijskih oboljenja⁸). Antonije Škokljev objavio je, može se reći, samo uvod u studiju koja tek predstoji⁹).

Najveći broj primera medicinskih elemenata na freskama Srbije i Makedonije sreće se, kao što je rečeno, u spomenicima XIV veka, a mogu se podeliti uglavnom u dve grupe: a) oboljenja i bolesnici, b) fiziološki i medicinski elementi u vezi sa svakodnevnim životom. Svi ovi elementi bili su već predmet interesovanja dosadašnjih istraživača. Ovdje ćemo pokušati da donekle proširimo repertoar fresaka koje sadrže medicinske elemente:

— primeri oboljenja i bolesnika, nalaze se u scenama čuda Hristovih i čuda apostolskih,

— radnje u vezi sa rođenjem i novorođenčetom u scenama rođenja Bogorodice i Hrista, kako je to već uočeno, i u scenama iz života sv. Jovana i sv. Nikole,

— elementi ishrane, u scenama Tajne večere, Svadba u Kani, Umnožavanja hlebova, Bogati i ubogi Lazar,

— elementi odevanja, u pastoralnim svezama kompozicije Hristovog rođenja, zatim u scenama: Beg u Egipat i priča o bludnom sinu,

— elementi u vezi sa prirodnom i nasilnom smrću i sahranjivanjem, u scenama Hristovog groba, Lazarevog vaskrsenja i u scenama smrti svetitelja. Medicinski elementi, naročito u pogledu smrti i sahranjivanja nalaze se u najvećem broju u ilustracijama Kalendara (iscrpno je ilustrovan u Starom Nagoričinu, Gračanici i Dečanima).

Dalja istraživanja svakako će znatno povećati broj kompozicija koje sadrže medicinske elemente. Umesto nabiranja spomenika gde se ove kompozicije nalaze, može se reći, da se skoro u svakom od njih, počev od Sv. Sofije pa do Fruškogorskih manastira, nalazi po neka od kompozicija koja će interesovati kako istraživače istorije kulture uopšte i istraživače istorije zdravstvene kulture.

Grupa svetih lekara predstavlja posebnu temu i naročito interesantnu obzirom na medicinske instrumente koje oni drže u rukama kao svoje atribute. Veliki broj svetitelja poštovani su kao zaštitnici od raznih oboljenja. To su uglavnom bili iscelitelji — čudotvorci iz prvih vekova hrišćanstva. U grupu besrebnika ili svetih vrača spadaju učeni lekari koji su delali na osnovu svoga znanja. Najpoznatiji od njih su: Kir i Jovan, zatim Kuzman i Damjan i Pantelejmon. Postoji i nekoliko žena koje se poštuju kao isceliteljke; za nas je najinteresantnija sv. Anastasija. Vredi napomenuti da je i Luka Jevandelist bio školovani lekar.

Lekari Kir i Jovan živeli su u drugoj polovini III veka. Kir je najpre živeo u Aleksandriji a za vreme Dioklecijanovih progona prešao je u Arabiju, gde se zamonašio i ubrzo proćuo kao iscelitelj. Hagiografski izvori kažu da je on još u Aleksandriji lećio i fizićki lekovima. Jovan je bio najpre oficir u Edesi. Popularnost Kira, zbog njegovih isceljenja, privukla ga je da dođe k njemu u Arabiju i da ostane uz njega. Ubijeni su 311. godine u gradu Kanopu. Legenda o njima je splet proizvoljnosti kasnijih hagiografa, koji su od njih dvojice, kako kaže Lu-

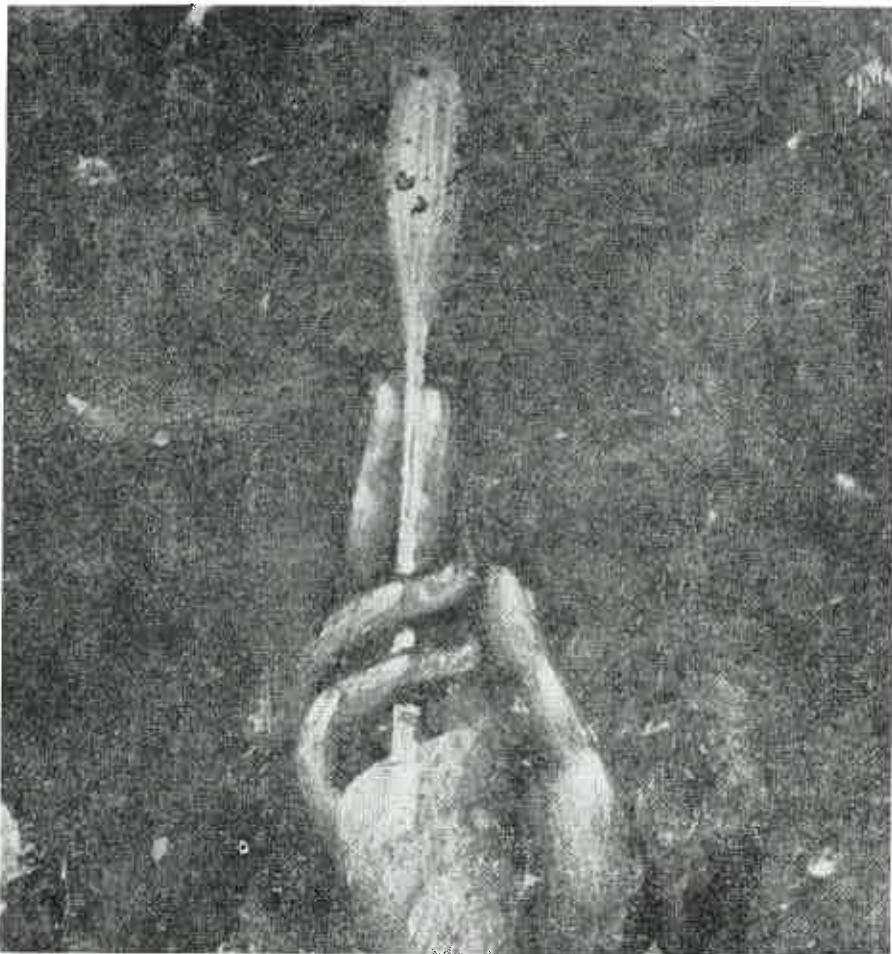


Staro Nagorićino: Sv. Kuzman Damjan i Pantelejmon (1318) g. (sa medicinskim atributima)

Reo, od lekara duha napravili lekare tela. Iako nije pouzdano da su bili školovani lekari Crkva ih je svrstala u besrebnike, pa su i u umetnosti tako predstavljeni¹⁰). U našoj umetnosti prikazani su u Dečanima; u rukama drže fiolu, spatule i posudu za lekove¹¹). Nisu nam poznati i drugi primeri ali verujem da njihova predstava u Dečanima nije izuzetak.

U prvim vekovima hrišćanstva postajala su tri para lekara sa imenom Kuzman i Damjan. Od njih, jedni su bili braća blizanci, a ostali su bili, kako to stoji u Žitiju svetih, braća po duhu. Interesantan je za braću blizance podatak o njihovoj pogibiji. Oni su u svom radu imali uspeha, što je izazvalo zavist kod njihovog učitelja lekara, pa ih je ovaj jednog dana poveo u planinu da beru lekovite trave, gde ih je pobio kamenjem (284. g.). Druga dvojica poreklom su iz Ara-

bije. Poginuli su 287. u vreme Dioklecijanovih progona. Njihova popularnost bila je veoma velika i veoma rasprostranjena, pa su im pripisivana čuda i posle smrti. Vredi pomenuti jedno takvo čudo. Crkvenjak u crkvi njima posvećenoj u Rimu, imao je nogu zahvaćenu gangrenom. Svetitelji su odsekli zdravu nogu jednom crncu, koji tek što je umro, i njome zamenili gangrenoznu nogu crkvenjaku.



Staro Nagoričane; sv. Pantelejmon (1318) (Spatula)

Ovaj je ubrzo ozdravio samo mu je jedna noga sada bila crna. Verovatno da su zbog ove rasprostranjene legende postali zaštitnici i hirurģije. U srednjem veku bili su prizivani i kao zaštitnici od kuge i od unutrašnjih oboljenja¹²). Kult svetih Kuzmana i Damjana bio je naročito popularan u slovenskim zemljama. U slikarstvu su predstavljeni najčešće u odelu od krzna sa kapuljačom ili visokom cilindričnom kapom. Atributi su im kutije za instrumente, kutija za medikamente i lanceta. U našim spomenicima njihove predstave nalaze se od najranijeg perioda, i tokom celog razvoja naše stare umetnosti. Zbog toga se može uzeti kao pouzdano da su

njihove predstave bile obavezne u slikarskom repertoaru, što ukazuje da je njihov kult bio i kod nas veoma rasprostranjen. Najstarije predstave su u Kurbinovu i Nerezima. Treći par Kuzmana i Damjana bili su poreklom iz Male Azije. Ovi svetitelji prikazivani su u našim spomenicima uglavnom sa skalpelima u rukama.

Sveti Pantelejmon rođen je u Nikomediji, gde se i školovao za lekara. Hagio-grafski tekstovi pripisuju mu mnoga čudotvorna isceljenja, čime je izazvao zavist kod drugih lekara pa je optužen kao hrišćanin i pogubljen 305. g. Smatran je zaštitnikom lekara kao i zaštitnikom dojlja¹³). Njegov se lik nalazi, takođe, u svim našim spomenicima. Kult sv. Pantelejmona bio je na našem terenu poštovan, sigurno je, već u XII veku. Posvećene su mu dve crkve iz druge polovine XII veka: Nerezi kod Skoplja i Nemanjina crkva kod Niša¹⁴).

U našem slikarstvu prikazana je i jedna žena, koja se smatra lekarom — sveta Anastasija Farmakolitra¹⁵). Rođena je u Rimu, a kao potajna hrišćanka odlazila je u tamnice da neguje i leči bolesne i ranjene hrišćane. U vreme progona pod Dioklecijanom došla je u Makedoniju, gde je otkrivena kao hrišćanka i pogubljena, 304. g.¹⁶). M. Laskaris pominje je u vezi sa bolešću kralja Stefana Dečanskog. Jedna grčka princeza, obratila se u molitvi sv. Anastasiji da izleči njenog zeta, srpskog kralja¹⁷). U Dečanima je prikazana njena mučenička smrt¹⁸), a u crkvi sela Rečana (XIV vek) predstavljena je sa jednom fiolom u ruci¹⁹). Verovatno da se njen lik nalazi i u drugim spomenicima XIV veka.

Likovi svetih lekara značajni su za istraživače zdravstvene kulture u prvom redu zbog medicinskih instrumenata koje drže u rukama kao svoje attribute: pin-cete, hiruške noževе, špatule, kutije za medikamente, fiole.

Ovim prilogom učinjen je samo pokušaj da se ode korak dalje u korišćenju našeg starog slikarstva za proučavanje zdravstvene kulture u srednjem veku. Čini se da bi pri daljem istraživanju našeg izvora valjalo pristupiti tipološkoj obradi tema, prateći ih hronološki po razvojnoj liniji umetnosti, što bi olakšalo da se uoče možda još neke pojave koje su do sada ostale nezapažene.

NAPOMENE

- 1) U. Ružičić, Naše odojče u freskama iz XIII i XIV veka. Medicinski pregled II 1, 1927, 34—36. — 2) V. Petković, Raška I 1929. 17—19. — 3) U. Ružičić, Dojenje u našoj srednjovekovnoj umetnosti. Srpski arhiv XL sv. 7 1938. 841—843. — 4) Radivoj Ljubinković, Crkva sv. Đorđa u selu Kurbinovu. Starinar 1942. (na ovaj primer ljubazno mi je skrenula pažnju koleginića A. Skovran). — 5) Z. Levntal, Medicinski elementi u srpskoj srednjovekovnoj umetnosti. Narodno zdravlje III 1952. br. 9, 309—311. Likovi bolesnika i bolesnička oprema na starim srpskim freskama. Medicinski pregled VI 1953. br. 3, 261—264. — 6) R. Katić, Medicina kod Srba u srednjem veku. Bgd. SAN 1958. — 7) J. Vasiljević, Neuropsihijatrijska oboljenja na nekim srpskim srednjovekovnim freskama. Acta historica II, 1, 1962. 39—50. — 8) A. Škokljević, Srednjovekovne freske kao izvor za izučavanje zdravstvene kulture Makedonije. Zbornik radova Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije. Skopje — Ohrid, 1965. — 9) Louis Réau, Iconographie de l'art chrétien, Paris 1958. I, 9. Žitija svetih, Bgd. 1961. 78. — 10) Vl. Petković, Dečani, Bgd. SAN 1941. t. CLVIII. — 11) L. Réau, n. d. III, I, 332—338. Žitija svetih, 498, 826, 871. — 12) L. Réau, n. d. III, 1024—26. Žitija svetih 578. — 13) L. Mirković, Spisi sv. Save i Stevana Prvovencanog, Bgd. 1939. 186. — 14) S. Radojčić, Staro srpsko slikarstvo. Bgd. 1966, 153. — 15) Žitija svetih, 304. — 16) M. Laskaris, Vizantijske princeze u srednjovekovnoj Srbiji. Beograd, 1926. 87. Navodi podatak o bolesti Dečanskog, koji dovodi u vezu sa molbom Dečanskog Dubrovniku, kojom traži magistra Egidija, dubrovačkog varoškog lekara. — 17) V. Petković, Dečani, t. CXIV. — 18) V. Đurić, Crkva sv. Đorđa u Dečanima. Starine Kosova i Metohije, II—III, 1963. 82. — 19) L. Glesinger. D. Mušić, A. Kostić, Z.

Levental i V. Bazala: Članci iz: Ikonografije istorije zdravstvene kulture Jugoslovenskih zemalja, do kraja XVIII veka. Simpozijum održan u Novom Sadu, decembra 1966. (Zbornik izvoda referata.)

MEDIEVAL PAINTING IN SERBIA AND MACEDONIA AS A SOURCE TO STUDY THE HISTORY OF HEALTH CULTURE

Dragoslav B. VASILJEVIĆ

The essential characteristics of the Byzantine painting to the artistic school of which the painting in Serbia and Macedonia belongs, are pointed out in the introduction. This painting tended before all to present the religious ideas, because of which the painters consciously neglected the material nature of objects and forms. Their aim was not to imitate nature and to present the material forms, but to express the religious idea.

U. Ružičić began to study medical elements in ancient painting in 1927, having drawn attention to the plastic presentation of breast-feeding and care of small children. He knew only one scene of breast-feeding: the Virgin Mary with Christ in the entry of the Patriarchate of Peć (1330), although there are several such scenes — in Kurbinovo (1191) and Zaum (1361): little Virgin being nursed, and in Lesnovo (1349) in the composition „Jesus Christ entering Jerusalem“.

Later investigators (Z. Levental, R. Katić, J. Vasiljević and others) have set apart several themes with medical elements as examples of various diseases and types of patients.

The majority of examples of medical elements in frescoes are found in the 14 century monuments and can be divided into several groups: examples of diseases and patients, actions in connection with childbirth and newborn, elements of nutrition, and dressing, elements in connection with natural and violent death and burying.

Particularly interesting subject is the group of holy doctors: Kir and Jovan, Kuzman and Damjan, Pantelejmon and Anastasija, known and respected as a woman healer. Moments from their lives telling us about their medical activity are in brief presented. The images of doctors are significant in the first place because of the medical instruments they are holding in their hands as their attributes: pincers, surgical knives, spatulas and medicament boxes.

FOND SANITETSKOG ODELJENJA MINISTARSTVA UNUTRAŠNJIH DELA KRALJEVINE SRBIJE (1839—1918)

Ljubodrag A. POPOVIĆ

Među fondovima Arhiva Srbije nalazi se i fond Sanitetskog odeljenja Ministarstva unutrašnjih dela. Ovaj fond obuhvata građu od 1839—1918. god. koja je većim delom nepoznata, jer do sada nije korišćena u nekoj većoj meri u istraživačke svrhe. S obzirom na građu koju ovaj fond pruža, istraživač će u njemu naći veoma dragocene podatke za istoriju razvitka sanitetske struke u svim njenim vidovima.

Sanitetsko odeljenje Ministarstva unutrašnjih dela predstavlja državni organ koji je vodio brigu o narodnom zdravlju i sanitetskim prilikama. Iako je odeljenje stvoreno tek 1839. g. prvi začeci organizovanog rada na sanitetskom polju javljaju se još ranije. Pred opasnošću koja se javlja od raznih bolesti, u Srbiji se uvidelo da se jedino organizovanim radom mogu boriti protivu njih. Tako je već 1829. g. organizovan i otvoren prvi karantin, a docnije i drugi. No još nije bilo ustanove koja bi se samo o tom pitanju brinula, već je pored ostalih pitanja, o tome brinuo Sovjet. Godine 1838. osnovana je prvi put ustanova koja je o tome imala da vodi brigu. Te godine ustanovljena je Velika kancelarija „koja će se zanimati jedinstveno djelima kasajućim se prosvješćenija narodnog i ohranjenija otečestva našeg od unesenija u ovo zarazitelne bolesti, čume“. Tako je sada briga o tom pitanju prešla na ovu „kancelariju“.

Ustrojenijem centralnoga pravljenja knjažestva Srbskog 1839. god. ustanovljeno je Popčiteljstvo vnutreni dela sa odeljenjima: Policajno-ekonomičeskim; Karantinskim sa sanitetom i Vojenim.

„U Oddelenije Karantinsko-Sanitetsko prinadleži: sve ono preduzimati, što bi služilo na obranu i zaštitu života i zdravlja Naroda Srbskog, uklanjajući i sve prepone s puta, koje na smetnji stoje. Ovamo spada poglavito i naročito: a) Zavedenije, ustrojenije i dobro nadziranije Karantina zemaljski protivu kužne zaraze, da se ne bi u Zemlji među Narod unela, i ako bi se unela, shodnim načinom i naredbama ugušila i iskorenila. b) Također starati se u sporazumeniju s Popčiteljem Prosvješćenija, u koliko bi to s nadziranijem nad bolnicama, koje ovome prinadležu, u sojuzu stajalo, da se i druge bolesti opasne i prilepčive, kao živina, boginje i ostale pogibeljne zaraze iz Naroda iskorene, preduprede i izleče. Po tome će njemu prinadležati brinuti se v) da se podignu nuždne apoteke, postave izučeni Lekari, babice, i da se predupredi svaka prevara i zloupotreblenije sa lekovima i lečenjem od nevestaka“⁽¹⁾.

Odmah u početku rada uvidela se takođe potreba da i o lečenju vojnika treba neko da se stara. Vojska se nalazila u sastavu Popčiteljstva vnutrenih dela pa je i staranje o zdravlju vojnika podpalo pod sanitetsko odeljenje.